

Nuoren pianistin muotokuva –

Ilmari Hannikaisen pianokvartetto fis-molli Op. 2

TERHI DOSTAL

Ilmari Hannikainen (1892–1955) oli aikansa merkittävimpiä suomalaisia pianisteja. Tässä artikkelissa kerron Hannikaisen pianokvartetosta, joka valmistui hänen ollessaan 19-vuotias. Hannikainen teki sävellyksen kirjoittamisen jälkeen huomattavan uran konserttipianistina. Hän oli vuodesta 1939 eteenpäin myös Sibelius-Akatemian pianonsoiton professori, jonka monipuolinen konserttitoiminta ja opetustyö vaikuttivat moniin myöhempiin pianistisukupolviin.

Haluan tuoda juuri Ilmari Hannikaisen pianokvartetton esiin, koska mielestäni se on hurmaava teos ja ansaitsee tulla kuulluksi. Kappaletta ei esitetty juuri lainkaan yli 90 vuoteen, kunnes löysin sen käsikirjoituksen kopion ja aloin harjoitella sitä. Tämän jälkeen olen tehnyt siitä neljä eri radionauhaa ja äänilevyn ja esittänyt kappaletta lukuisissa konserteissa Suomessa, Saksassa, Ranskassa ja Sveitsissä. Kokemukseni mukaan konserttiyleisöt suorastaan hullaantuvat Hannikaisen pianokvartettoon aina uudestaan. Myös arvostelijat kohtelevat sitä aina suopeasti. Vuonna 2013 Fennica Gehrman julkaisi pianokvartetton nuotista Jani Kyllösen tekemän edition. Näin sata vuotta säveltämisensä jälkeen Hannikaisen pianokvartetto on yhtäkkiä jälleen ajankohtainen.

Tämän kirjoituksen painopiste on historiallisten lähteiden tutkimuksessa ja vertailussa. Tarkastelen sävellystä ikään kuin biografisena lähteenä, joka kertoo säveltäjästänsä. Käsittelen Hannikaisen opettajia ja musiikillisia vaikutteita. Kirjoitan sävellyksestä tyylihistorian näkökulmasta eli pohdin, missä suhteessa se oli ajan muihin vallitseviin sävellystyyleihin. Lisäksi käytössäni on biografisia lähteitä, kuten muistelmatekstejä ja kirjeitä, joita vertailemalla pyrin luomaan kuvan siitä historiallisesta tilanteesta, jossa pianokvartetto syntyi. Varhaisten esitysten arvosteluja kartoittamalla tutkin lisäksi sävellyksen reseptiohistoriaa.

Lähteet

Hannikaisen pianokvartetosta kirjoitettaessa tärkeitä lähteitä ovat sävellyksen käsikirjoitus ja myös Fennica Gehrmanin vuonna 2013 julkaisema Jani Kyllösen editoitu laitos siitä. Pianokvartetosta tehtiin Hannikaisen kuoleman jälkeen kantanauha Yleisradiolle vuonna 1956. Tuolloin Väinö Hannikainen, säveltäjän veli, teki käsikirjoitukseen paljon korjauksia saadakseen sen vaivattomasti soitettavaan muotoon. Hän luultavasti tunsikin kappaleen nuoruusvuosiltaan, mutta ei ole tietoa siitä, onko hän soittanut sitä itse. Vaikka Väinö Hannikainen soitti myös pianoa, hänen pääasiallinen instrumenttinsa oli harppu.

Partituurissa olevat jousisoitinstemmat olivat peräisin aiemmasta versiosta, ja korjatut myöhäisemmät versiot olivat vain soittajien stemmoissa. Valitettavasti alttoviulustemmasta, joka siis sisälsi sen ainoan oikean version, oli iso osa finaalia joutunut hukkaan. Tämän stemman rekonstruoi partituurin varhaisemman luonnoksen pohjalta Fennica Gehrmanin editioon Jani Kyllönen.

Tutkimusta tehdessäni tutustuin suureen määrään Ilmari Hannikaisen saamia ja kirjoittamia kirjeitä ja luin hänen päiväkirjamerkintöjään. Ilmari Hannikaisen arkisto on sijoitettuna Jyväskylän maakunta-arkistoon. Tästä arkistosta merkittävä lähde oli kirjeiden ja päiväkirjojen ohella Hannikaisen henkilökohtainen leikekansio, jonka sisältö valitettavasti alkaa vasta 1920-luvun puolelta. Leikekansio oli tutkimukseni kannalta siinä mielessä merkittävä lähde, että se sisälsi lukuisia haastatteluja ja kuvauksia Ilmari Hannikaisen lapsuudenkodista ja nuoruusvuosista. Kaikista Hannikaisen itsensä keräämistä lehtileikkeistä ei tosin aina käy selville, mistä lehdestä ne ovat ja kuka ne on kirjoittanut. Lisäksi perehdyin vuosien 1912–1919 musiikkiarvosteluihin suomalaislehdissä ja löysinkin suuren määrän arvosteluja sekä Ilmari Hannikaisen esiintymisistä pianistina että hänen sävellyksistään.

Tutkimuksessa arkistolähteet painottuivat siitäkkin syystä, että suoranaista tutkimuskirjallisuutta Ilmari Hannikaisesta on melko vähän. Laajin esitys Hannikaisen perheestä on Matti Vainion kirjassa *P. J. Hannikainen. Säveltäjä, runoilija, suomalaisuusmies* (2005). Hannikaisen veljentyttären Marja Ollilan pro gradu -tutkielmassa *Kolme Ilmari Hannikaisen julkaisematonta pianosävellystä* (1977) on laajahko biografista lähestymistapaa käyttävä johdanto, joka sisältää myös omakohtaisia muistoja Ilmari-sedästä. Toinen, valaiseva essee on Rainer Palaksen *Ilmari Hannikainen. Taiteilija ja ihminen* (1979). Tämän tutkimustekstin historiallista arvoa kohottaa se, että Palaksella oli mahdollisuus haastatella Hannikaisen aviopuolisoa, lääketieteen tohtori Göta Tingvall-Hannikaista kirjoitustaan varten.

Ilmari Hannikaisen perhetausta ja lapsuus

Hannikaisen pianokvartetto kuuluu säveltäjänsä varhaistuotantoon. Säveltäjä oli sitä kirjoittaessaan 19-vuotias. Koska kyse on näin varhaisesta teoksesta kappaleesta, keskityn tässä artikkelin biografisessa osassa Hannikaisen lapsuus- ja nuoruusvuosiin sekä opintoihin.

Ilmari Hannikaisen molemmat vanhemmat olivat muusikoita. Ensimmäinen sävellysopettaja oli oma isä, Pekka Juhani Hannikainen (1854–1924). Hänen lauluistaan monet etenkin joulu- ja lastenlaulut kuuluvat edelleen paljon laulettuun repertuaariin: Esimerkiksi *Suojelusenkeli*, *Oravan pesä*, *Joulupukki*, *Tuikkikaa oi joulun tähtöset* ja *Kautta tyynen vienon yön* ovat rakastettuja klassikkoja. Näistä sävellyksistä välittyy huolellinen melodian muotoilu ja ns. hyvä melodinen korva. Leipätyönsä Pekka Juhani Hannikainen teki Jyväskylän seminaarin musiikinlehtorina ja kuoronjohtajana vuodesta 1887 alkaen (Vainio 2005; *Jyväskylän sanomat* 24.4.1952; *Keski-Suomi* No:2 1954; *Uusi Suomi*, 9.12.1954).

Myös äiti, Alfhild ”Alli” Hannikainen o.s. Nikander (1867–1949) oli saanut lapsesta asti musiikillista koulutusta. Hänellä oli kaunis lauluääni. Alli oli ruotsinkielisestä perheestä ja varttui aikuiseksi Hämeenlinnassa. Siellä nuoren naisen tuttavapiiriin kuului toinenkin aloitteleva muusikko, Jean Sibelius (Malisto 1959; Krohn 1949, 301–302).

Jyväskylän seminaarissa Alli Nikanderia opetti Dresdenin konservatoriosta kotiutunut Anna Länkelä. 18-vuotias Alli opiskeli Jyväskylän seminaarissa juuri silloin, kun P.J. Hannikainen tuli sinne musiikinlehtoriksi 1887. Opettajan ja oppilaan välinen vapaa seurustelu ei ollut hyväksyttyä. Niinpä nuorenparin kihlaus julkaistiin jo samana vuonna, ja avioliittoon Pekka ja Alli vihittiin 1888. Alli ei ehtinyt valmistua opettajaksi, sillä seminaarin oppilaat eivät silloisten ankarien sääntöjen vuoksi saaneet olla kihloissa (Vainio 2005, 121–131). Avioliiton solmimisen jälkeen Hannikaisen perhe asui Jyväskylässä ja siihen kuului Ilmarin lisäksi vanhempi veli Lauri (1889–1921) sekä nuoremmat veljet Tauno (1896–1968), Arvo (1897–1942) ja Väinö (1900–1960). Ainoa sisar, Toini (1891–1894), oli kuollut 3-vuotiaana tulirokkoon (Vainio 2005, 189). Alli Hannikainen opetti musiikkia Jyväskylän kouluissa ja yksityisessä musiikkikoulussaan. Tämän lisäksi hän johti kuoroja (Vainio 2005, 183–184).

Vaikka kaikki Hannikaisen veljekset soittivat ja sävelsivät, perheestä kirjoitetuissa teksteissä korostuu Ilmarin poikkeuksellinen lahjakkuus. Hän oli omassa yhteisössään eräänlainen ihmelapsi. Tuomi Elmgren-Heinonen kuvaili Ilmarin lapsuutta seuraavasti artikkelissaan ”Musikaalinen lastenkamari” (Hannikainen: lehtileikkeet):

Eikö tuossa 5-vuotias Ilmari pellon piennarta ’omasta päästä’ keksittyä lauluaan laulaen? Ehkäpä se on juuri hänen ensimmäinen ’sävellyksensä’, jonka tämän ikäinen nuorimies sävelsi setä Topeliuksen sanoihin. Hän oli näet pitkinä talvi-iltoina istunut äitinsä sylissä katsomassa kuvia ja tavaamassa runoja ’luonnonkirjasta’ ja oli samalla valinnut tekstin yksinlauluunsa pianon säestyksellä. (...) Hannikaisen pojilla oli kaikilla yhteisenä piirteenä se, että he oppivat kirjoittamaan nuotteja ennen kuin he osasivat piirrellä kirjaimia, eikä siis ollut ihme, että viisivuotias säveltäjä myös merkitsi hengenluomansa nuottipaperille.

Kuva 1. Ilmari Hannikainen vuonna 1895.¹

Varhaisvuosista kertovista muistelmista käy ilmi, että Ilmari osasi jo lapsena toistaa kuulemansa melodiat välittömästi pianolla. Hänellä oli absoluuttinen korva, mutta hän kykeni myös vaivattomasti transponoimaan sävellykset tarvittuun sävellajiin (Elmgren-Heinonen; Krohn 1949, 304). Kaikista näistä taidoista oli hyötyä Hannikaisten perheen kotimusiisoinnissa. Ilmari musisoi sekä vanhempiansa, veljiensä että perheen ystäväpiirin jäsenten kanssa.

Äiti Alli Hannikainen ei koskaan tehnyt uraa konserttilaulajana, mutta hän lauloi kotioiloissa paljon, ja Ilmari oli hänen pianistinsa. Monet varhaiset laulut Ilmari sävelsi nimenomaan äidilleen, ja laulujen säveltäminen oli hänelle myöhemminkin luontevaa (Palas 1979, 209, 212). Hän esiintyi lisäksi jo nuoresta pitäen liedpianistina esimerkiksi Aino Acktén ja Dagmar Hagelberg-Raekallion kanssa (Raekallio 1976, 9; Hannikainen, Ilmari: kirje Elli Ilona Pitkäselle 22.10.1911). Rainer Palas luonnehtii Ilmari Hannikaista varhaistuotannossaan ”nuoreksi melodikoksi”. Hän kuvaa nuoruusvuosien lauluja: ”Melodinen keksintä on luontevaa ja linja kiitollista laulua” (Palas 1979, 204–208). Nimenomaan melodinen keksintä on mielestäni yksi vahvoista alueista Hannikaisen pianokvartetossa taidokkaasti tehdyn pianotekstuurin ohella.

Hannikaisen poikien ”perheorkesterissa” soittivat Ilmarin lisäksi Arvo Hannikainen viulua, Lauri Hannikainen alttoviulua, Tauno Hannikainen selloa ja nuorin veli Väinö Hannikainen harppua. Myös isä Pekka soitti viulua ja alttoviulua. Lisäksi Hannikaisten talossa asui seminaarilaisia, jotka avustivat tarvittaessa huiluin ja oboein (Vainio 2005, 191–194; *Uusi Suomi*, 9.12.1954; Elmgren-Heinonen; Malisto 1959, 24–25). Myöhemmin Arvo, Tauno ja Ilmari esiintyivät triona, ja näin muodostettu Trio Hannikainen sai lukuisia ylistäviä

---

¹ Karvonen, Arvi 1942, 106.

kritiikkejä. Veljeskatraan kotimusisoinnissa alttoviulua soitti Lauri Hannikainen, josta ainoana Hannikaisen lapsista ei tullut ammattimuusikkoa vaan diplomaatti (Vainio 2005, 206–211). Eriaiset kamariyhtyeet olivat siis Ilmari Hannikaiselle jo nuorena tuttuja: Tämän voi aistia pianokvartetton tekstuurista, joka on kamarimusiikkiyhtyeen kaikille soittajille hyvin kiitollista.

Hannikaisten perheyhtyeen Yhteismusisoinnista on paljon kuvauksia (*Jyväskylän sanomat* 24.4.1952; Elmgren-Heinonen; Malisto 1959; Krohn 1949, 304). Kun Ilmari lähetti vuonna 1913 Wienissä säveltämänsä fuugan kotiin, isä Pekka sovitti sen heti jousiyhtyeelle, jotta sitä päästiin kokeilemaan. Kirjeessään Ilmarille 3.2.1914 hän kirjoittaa seuraavaa:

Sitä samaa todistaa myös äidille nimipäivälahjaksi lähettämäsi fuuga. Sinähän kontrapunkteeraat jo kuin itse Johan (sic) Sebastian. Me olemme sävellykseen kaikki hyvin mielistyneet. Tauno soitti sen pianolla mukiinmenevästi, harjoiteltuaan vähän, ja sitten soitimme sen jouhisoittimilla (sitä varten täytyi C-kieli virittää $\frac{1}{2}$ askelta matalammalle, koska lopussa esiintyy pieni h) ja se oli oikein hauska soittaa ja kuului hyvin hyvältä. Teema on niin luonteva ja kaunis, ja fuuga luistaa niin notkeasti, että oikein ihmettelen sen luistavaa kokoonpanoa.

Hannikaisen kontrapunktitaidot käyvät hyvin ilmi myös pianokvartetosta, jonka ensimmäisessä osassa on pitkäkö fugato.

Opintoja ja vaikutteita

Musiikinopiskelu oli Ilmari Hannikaiselle luontaista. Hän oppi pianonsoiton alkeet jo alle kouluikäisenä kuuntelemalla veljensä Laurin pianotunteja lattialla leikkiessään. Sen sijaan koulunkäynti oli oikukkaalle ja aralle pojalle vastenmielistä. Hänet oli sananmukaisesti jopa kannettava lyseoon, koska hän vastusteli niin kovasti (Vainio 2005, 206).

Ilmari alkoi jo 14-vuotiaana käydä säännöllisesti Helsingissä pianotunneilla. Junamatkat Jyväskylästä olivat tuohon aikaan paljon nykyistäkin pitempiä. Joka toinen viikko hän matkusti yötä myöten junalla Helsinkiin ja palasi taas seuraavana yönä takaisin. Opettaja oli Elli Rängman (1882–1951), kansainvälisen koulutuksen saanut pianotaiteilija ja -pedagogi, jonka opettajana oli ollut kolmen vuoden ajan Leipzigissa Lisztin oppilas Alfred Reisenauer (1863–1907) ja Wienissä Alfred Grünfeld (1852–1924) (Hannikainen Ilmari, Ansioluettelo; Karvonen 1942; Ollila 1977, 8–9).

Hannikaisen sävellysopettaja oli vuodesta 1911 lähtien Erkki Melartin (1875–1937), jonka johdolla hän viimeisteli opintojaan Helsingin Konservatoriossa. Samaan aikaan Melartinin johdolla opiskelivat mm. Väinö Raitio (1891–1945), Yrjö Kilpinen (1892–1959), Aarre Merikanto (1893–1958) ja Väinö Haapalainen (1893–1945) (Vainio 2005, 207).

Pianokvartetton fis-molli op. 2 kirjoittaminen oli osa Hannikaisen lopputyötä. Melartin oli

mieluisa opettaja, ja Ilmari kirjoittikin 22.10.1911 serkulleen Elli Ilona Pitkäselle: ”Hän on kerrassaan ihastuttava sekä opettajana että ihmisenä. Musiikkiopiston tytöt taitavat jokainen olla vähän pihkassa häneen. Siltä ainakin näyttää.” Hannikaisen perheenjäsenet lähettivät terveisiä Melartinille kirjeissään (ks. esim. Hannikainen Alli, kirje 4.8.1912 ja Hannikainen Pekka Juhani, kirje 1.10.1913). Kotoa tuli esimerkiksi ohjeita siitä, että Ilmarin kuuluisi näyttää tälle enemmän sävellyksiään.

Ilmari Hannikainen opiskeli Musiikkiopiston lisäksi myös Helsingin yliopistossa latinaa, estetiikkaa ja musiikkitiedettä (Hannikainen, ansioluettelo).

Pianokvartetton tyyli ja vaikutteet

Kuva 2. Ilmari Hannikainen vuonna 1913.²

Nuottiin merkityn päivämäärän perusteella Hannikaisen Pianokvartetton fis-molli Op. 2 ensimmäisen osan musteella kirjoitettu käsikirjoitus valmistui ”15. Toukokuuta 1913 klo 4 aamulla”. Ei ole selvillä, milloin tarkalleen Hannikainen aloitti pianokvartettonsa kirjoittamisen. Joka tapauksessa hän oli työstänyt sitä pitempään, sillä sävellyksestä on olemassa luonnosmainen, mahdollisesti lyijykynällä kirjoitettu käsikirjoitus. Sen kopio on Sibelius-Akatemian kirjastossa. Säveltäjä on muokannut kappaleensa vielä perusteellisesti uudestaan varsinaiseen musteella kirjoitettuun käsikirjoitukseen.

Ilmari Hannikainen oli hyvin nuori, vain 19-vuotias, kvartettoa säveltäessään. Hannikaisen pianosonaatti oli valmistunut edellisenä vuonna. Seuraavan vuoden 1914 ensikonsertissa Yliopiston Juhlasalissa ovat jo mukana Hannikaisen tunnetuimpiin kappaleisiin kuuluvat *Basso Ostinato ja Fuuga, Ilta* ja *Virvatuli* (*Helsingin Sanomat* 4.11.1914; *Dagens Press* 4.11.1914; *Keski-Suomi* 5.11.1914.). Selvästikin hän eli intensiivistä luomiskautta, opiskeli innokkaasti ja sävelsi paljon.

---

² Karvonen, Arvi 1942, 107.

Mitä sävellys kertoo kirjoittajastaan? Välittykö nimenomaan säveltäjän nuoruus sävellyksestä? Hankalaksi kysymyksenasettelun tekee se, että Ilmari Hannikainen keskittyi vanhempana lähinnä työhönsä pianistina ja pianonsoiton professorina eikä vuoden 1930 jälkeen enää juurikaan säveltänyt. Hänellä on siis ennen kaikkea nuoruudenteoksia, joista ei voi tehdä johtopäätöksiä mahdollisesta ”kypsän kauden tyylistä”. Sävellyksissään hän pysytteli myöhäisromanttisessa sävelkielessä. Esimerkiksi kuusi vuotta myöhemmin valmistunut pianokonsertto jatkaa tyyllisesti hyvin samaa linjaa kuin pianokvartetto. Hannikaisen tyyli muuttui toki hieman modernimpaan suuntaan: Hyvä esimerkki tästä on hänen laajamuotoinen ja persoonallinen teoksensa *Variations fantasques* (1924), jossa on kuultavissa impressionistien ja Stravinskyn vaikutteita, erilaisia efektejä (glissandoja ja flageolettimäisiä staccatoja), rohkeita harmonioita (dissonanssit ja rinnakkaiskulut) ja jopa bitonaalisia taitteita (Ollila 1977, 63-105). Tonaalinen kansallisromantiikka on kuitenkin siinäkin hallitsevin tyyliilaji.

Minkälaisia vaikutteita nuoren Hannikaisen sävellyksessä on kuultavissa? Hannikaisen musiikkimakua voi kartoittaa tarkastelemalla, millaista ohjelmistoa hän itse nuoruusvuosinaan soitti. Hannikaista koskevista lehtiartikkelista käy ilmi, että hänen repertuaarinsa vuosina 1911–1913 painottui romanttiseen virtuoosikirjallisuuteen: Säveltäjäniminä olivat ainakin Grieg, Chopin, Liszt, C. M. von Weber ja Rahmaninov. Hannikainen piti vuodesta 1916 eteenpäin tunnollisesti listaa soittamastaan repertuaarista (Hannikainen, Ohjelmistolista). Erityisen paljon hän esitti elämänsä aikana Rahmaninovin 2. konserttoa, joka, kuten myös Griegin konsertto, oli jo opiskeluvuosista lähtien hänen ohjelmistossaan.

Hannikaisen pianokvartetton briljantin pianostemman taustalla on kuultavissa Lisztin, Chopinin, Griegin ja Rahmaninovin vaikutteita. Sen piano-osuus on kiitollista soitettavaa. Sävellys kuulostaa kimmeltävän virtuoosiselta, mutta toisaalta se on kirjoitettu parhaan pianistisen tradition hengessä siten, että tekstuuri on teknisesti luistavaa ja miellyttävää soittaa. Ilman paneutumista pianisti ei silti tehtävästä selviä, sillä tekstuurin paksuuden vuoksi pianokvartetton pianostemmassa lienee vähintään yhtä paljon nuotteja kuin monessa klassis-romanttisessa pianokonsertton soolo-osuudessa.

Pianokvartetton pääteeman modaalisuus – doorinen kirkkosävellaji – tuo sävellykseen suomalaiskansallisen vivahteen. Ilmari Hannikainen oli pianistina aikansa suomalaisen musiikin esitaistelijoita ja suomalaissäveltäjien tyyli oli hänelle siksi tuttu. Jo vuosina 1911–1913 esimerkiksi Melartinin *Legendat* Op. 6 ja Op. 12, ”Regen” (Sadeilma) teoksesta *Der traurige Garten* (Surullinen puutarha) ja Palmgrenin *Tarantella* kuuluivat hänen bravuureihinsa. Hän esitti näissä varhaisissa konserteissaan myös mm. Sibeliuksen laulujen pianosovituksia sekä omia sävellyksiään.

Hannikainen soitti konserteissaan opiskeluvuosistaan asti säännöllisesti kamarimusiikkia, joka oli tullut hänelle läheiseksi jo kotimusiisoinnin päivinä Jyväskylässä. Varhainen kokemus kuuluu myös Pianokvartetossa, jossa jousten käyttö on rikasta ja vuolaita melodioita ja soolo-osuuksia riittää tasapuolisesti kaikille soittajille. Pianokvartetto on tässä mielessä hyvin

onnistunutta, täysipainoista kamarimusiikkia. On helppo kuvitella, että perhe-ensemble on sitä mielellään soittanut ja esittänyt.

Pianokvartetto sävellyksenä

Romanttisen pääteeman doorisessa fis-mollissa esittelee ensimmäisessä osassa piano jousien säestämänä ja sitten yhdessä niiden kanssa.

Esimerkki 1. I. Hannikainen: Pianokvarteton 1. osan pääteema, tahdit 3–6.

Pääteeman ja sivuteeman sävellajisuhde ei ole aivan tavanomaisin, koska Hannikainen transponoi alun fis-mollista nopeasti b-molliin ja sen rinnakkaissävellajiin Des-duuriin. Tämän jälkeen nopea lisäsektisointu tahdeissa 55–56 kääntää harmonian D-duuriin. Puolisävelosan liike harmoniassa (Des-duuri – D-duuri) on epätavallinen, ja sillä on sävellyksessä motiivinen tehtävä: se kuullaan uudestaan monta kertaa. Tämän varsin briljantin transition jälkeen kuultava laulava sivuteema tarjoaa sellistille ja alttoviulistille mainion tilaisuuden solistiseen herkutteluun. Sivuteeman melodian esittää uudestaan piano, nyt jo perinteisemmässä fis-mollin rinnakkaissävellajissa eli A-duurissa.

Esimerkki 2. I. Hannikainen: Pianokvartetto, 1. osan sivuteema (sello ja piano), tahdit 57–62.

The image displays two systems of musical notation. The first system is for Cello and Piano (Klavier). The Cello part is written on a single staff with a treble clef and a key signature of two sharps. It features a melodic line with long slurs. The Piano part consists of two staves, with the right hand playing a triplet pattern and the left hand playing a similar triplet pattern. The second system is for Violin (Vc.) and Piano (Kl.). The Violin part is written on a single staff with a treble clef and a key signature of two sharps, featuring a melodic line with long slurs. The Piano part consists of two staves, with the right hand playing a triplet pattern and the left hand playing a similar triplet pattern.

Tahtien 103–113 äkilliset poikkeavat harmoniat ovat käsikirjoituksessa eri käsialalla. Merkintöjen perusteella näyttää siltä, että ne saattavat olla Ilmarin veljen Väinö Hannikaisen, joka on editoinut käsikirjoitusta. Toinen vaihtoehto on, että Väinö Hannikainen on vain kirjoittanut puhtaaksi jonkun Ilmarin tekemän korjauksen sävellykseen. Mitä tässä kohtaa on alun perin ollut, on käsillä olevan materiaalin perusteella vaikea tietää.

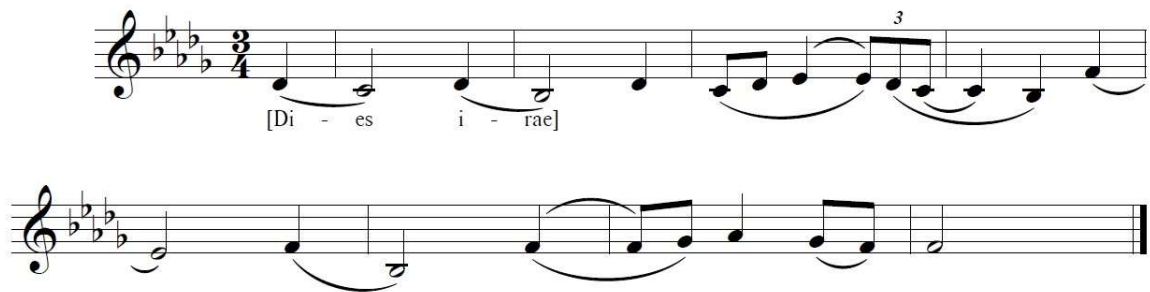
Kehittelyjakso on suurimuotoinen ja laava. Sen alku lisäsekstisointuineen tuo hetkeksi salaperäisemmän tunnelman, joka johtaa aidosti kansallisromanttiseen kliimaksiin b-mollissa. Seuraava taite on jousten koraalimainen muistuma sivuteemasta, ja sitä seuraa laaja ja omaleimainen fuuga. Erityistä fuugassa on etenkin se, että jouset ja piano kulkevat eri sävellajissa: jouset käyvät läpi fuugan taitteita b-mollissa, kun taas piano tuo mukaan harvennetun pääteeman fis-mollissa.³ Vuolas kertausjakso hienoine selloresitatiiveineen johdattaa osan kohti myrskyisää loppua.

³ Tämä yksityiskohta on nähtävissä vain käsikirjoituksessa (Hannikainen 1913). Sen sijaan Fennica Gehrmanin painoksessa teema on siirretty enharmoniseen sävellajiin, mikä ei toki muuta soivaa lopputulosta, mutta ehkä kuitenkin hieman hämärtää alkuperäisen ajatuksen välittymistä nuotista (Hannikainen 2013).

Toinen osa on ABA-muotoinen: alun Des-duuriin sävellettyä lyyristä A-taitetta seuraa cis-mollissa kulkeva väliosa (B-taite), jota seuraa alun materiaalin kertaus.

A-taite muistuttaa tunnelmaltaan etenkin pianon soolona soittamassa kertauksessa Rahmaninovin hitaita pianosävellyksiä: Osasyys tähän vaikutelmaan saattaa olla *dies irae* -aiheen käyttö, joka on myös Rahmaninovin sävellyksissä yleistä. Tämä katolisen kirkon sielunmessusta peräisin oleva aihe tuo hiukan traagisen vivahteen muuten seesteisen onnellisessa Des-duurissa hehkuvaan A-taitteeseen. Tukeva pianotekstuuri laajoine harmonioineen muistuttaa suuresti ajan venäläisiä pianokirjallisuuden mestareiden tyyliä.

Esimerkki 3. I. Hannikainen: Pianokvartetto, 2. osan A-jakson teema, tahdit 8–15.

B-taite sen sijaan on tyyllitelty sarabande, eräänlainen *la folia* -variaatio. Sen alussa piano vaikenee ja jouset luovat barokkimaisen, arvokkaan tunnelman. Kun piano tarttuu sarabande-aiheeseen, josten sävy muuttuu romanttisempaan suuntaan ja liikkuu kohti kiihkeää kulminaatiota.

Esimerkki 4. I. Hannikainen: Pianokvartetto, 2. osan B-jakson teema, tahdit 65–72.

Violine

Viola

Cello

VI.

Vla.

Vc.

The image shows two systems of musical notation for a string quartet. The first system includes Violine (Violin), Viola, and Cello. The second system includes VI. (Violin), Vla. (Viola), and Vc. (Cello). The music is in G major (one sharp) and 3/4 time. The first system shows the first four measures, and the second system shows the next four measures. The notation consists of eighth and sixteenth notes, often beamed together, with rests.

Etäisen impressionistisen hetken jälkeen A-taite palaa tynesti kimmeltäen. Lopussa kuullaan vielä ensimmäisen osan muistumana harmonian Des-D-motiivi. Kolmannen osan alku tarttuu siihen heti uudestaan (cis-d), tällä kertaa kuitenkin melodiassa, ja muuntaa sen muotoon cis-dis. Tähän motiiviin perustuu kolmannen osan pääteema.

Esimerkki 5. I. Hannikainen: Pianokvartetto, 3. osan 1. teema, tahdit 19–22.

Klavier

Kl.

The image shows two systems of musical notation for a piano. The first system is labeled 'Klavier' and the second 'Kl.'. The music is in G major (one sharp) and 4/4 time. The first system shows the first two measures, and the second system shows the next two measures. The notation includes chords, arpeggios, and melodic lines. A 'simile' marking is present in the second measure of the first system. A fermata is placed over the final note of the first system. A '6' is written below the final note of the second system.

Kolmannen osan esikuvana on ehkä ollut Griegin pianokonsertton kolmas osa: staccato-intervallit pianistin vasemman käden tekstuurissa, oikullinen melodia ja nopeat juoksutukset tuovat mieleen ennen muuta norjalaissäveltäjän pianokonsertton finaalin. Sonaattimuotoisen osan suloinen, soittorasiainen sivuteema kulkee Des-duurissa. Myös siinä on läsnä sekuntimotiivi.

Esimerkki 6. I. Hannikainen: Pianokvartetto, 3. osan 2. teema, tahdit 65–72.

Sivuteemassa kuullaan harmoniassa Des-D-liike, kun tahdeissa 119-120 transponoidaan hieman äkillisesti Des-duurista D-duuriin. Kehittelyssä sävellajit vaihtuvat edelleen puolisävelaskelin b-mollista (tahti 171) a-molliin (177) ja vieläpä as-molliin (183). Tämän jälkeen sävellys jatkuu H-duurissa (185), josta siirrytään jälleen puolisävelaskelta ylemmäs eli C-duuriin (198). *Molto tranquillo* C-duurissa muistelee toisen osan *dies irae* -aihetta, minkä jälkeen palataan 3. osan päätteeman kertaukseen ja perinteiseen laajaan kertausjaksoon. Suuri finaali päättyy ensimmäisen osan päätteeman Fis-duuriin kirkastuneisiin säveliin.

Kaikkien näiden monipolvisten tunnelmien ja yllättävien käännteiden jälkeen herää kysymys: Olisiko tässä nuoruuden intoa henkivässä sävellyksessä kyse jonkinlaisesta *per aspera ad astra* -teoksesta? Kulkeeko nuori mies laajassa kamarimusiikkikappaleessaan vaikeuksien kautta tähtiin? Alun doorista melankoliaa ja toisen osan kuolemanläheisestä *dies irae* -aihetta päädytään lopulta muistelemaan voitonriemuisessa tunnelmassa. On kuin nuoruuden optimismi voittaisi lopussa synkät aatokset ja slaavilaishenkisen, raskaan päätöksen.

Sävellyksen rakenteessa on selvästi pyrkimystä klassiseen muotoon, sillä molemmat ääriosat ovat sonaattimuotoisia. Silti teoksen laajuus ja monipolvisuus tuo mukanaan hienoista rapsodisuutta. Teoksessa on kauniiden melodioiden ja briljantin virtuoositekstuurin ohella kaksi laajaa sonaattimuotoista osaa, monimutkaista harmonista kehittelyä, koraali, fugato-jakso, soolokadenssi sellolle, *dies irae* -aihe, *la folia* -variaatio ja valtava määrä mitä

vaihtelevimpia tunnelmia. Kvartetto rönsyilee sen vuoksi tavalla, jota kokeneempi säveltäjä olisi ehkä yrittänyt suitsia suppeampaan suuntaan. Mutta kunnianhimoinen nuori Hannikainen mitä ilmeisimmin halusi sisällyttää teokseensa mahdollisimman paljon jännittäviä käänteitä ja kauniita melodioita. Lopputuloksena on mukaansatempaava sävellys.

Pianokvarteton esitykset ja reseptio

Nuorta Hannikaista pidettiin kvarteton kirjoittamisen aikoihin erittäin lupaavana säveltäjänä. Vuotta aiemmin eli 1912 valmistunutta pianosonaattia pidettiin poikkeuksellisen hyvänä teoksena. *Hufvudstadsbladetissa* 15.12.1912 nimimerkki Bis eli K. F. Wasenius kirjoitti siitä laajasti: ”Tämä opus 1 merkitsee niin tavatonta alkua, niin suurta ja toivorikasta, että se kuulunee poikkeuksiin, vaikka mentäisiin suurempiinkin musiikkikeskuksiin kuin meidän.” Sonaattia keuhuttiin vuolaasti myös *Nya Pressenissä* ja *Uudessa Suomettaressa*. Musiikkiopiston johtokunta myönsi tästä sävellyksestä Hannikaiselle 400 markan palkinnon (Ollila 1977, 10–11).

Pianokvartettokin palkittiin Längmanin säätiön 800 markan stipendillä (*Nya Pressen* 31.5.1913). Teoksen kantaesitys oli Helsingin Musiikkiopiston viidennessä ja viimeisessä kevätnäytöksessä 30.5.1913. Konsertista oli arvostelut 31.5.1913 sekä *Uudessa Suomettaressa*, *Hufvudstadsbladetissa* että *Nya Pressenissä* ja vielä 3.6.1913 *Helsingin Sanomissa*. *Uuden Suomettaren* arvostelija, nimimerkki ”M.”, oli myöhästynyt konsertista kuitenkin niin pahasti, ettei ollut kuullut ensimmäisen puoliajan lopuksi soitettua Hannikaisen pianokvartettoa kokonaan: ”Kun emme olleet tilaisuudessa kuulemaan sävellyksen alkua, ja kun teos tulee ensi syksynä uudelleen esitettäväksi, jääköön sen seikkaperäisempi arvostelu myöskin siksi.”. Esityksestä syksyllä 1913 ei kuitenkaan ole pääkaupunkiseudun lehdissä sen enempää mainoksia kuin arvostelujakaan.

Hannikaisen lisäksi esityksessä soittivat ”herrat Funtek, Schädlich ja Persfelt”. Koska sävellys oli valmistunut vasta 15.5.1913, oli teknisesti ja yhteissoitollisesti vaativan teoksen valmistelu jäänyt viime tippaan. *Helsingin Sanomien* arvostelijan mukaan kvartetto esitettiin ”tavalla, joka jousiin nähden jätti melkoisesti toiwomisen waraa”.

Sävellystä kuitenkin kiitettiin kaikissa arvioissa. Myöhästymisestään huolimatta *Uuden Suomettaren* arvostelija kirjoitti sävellyksen ”uhkuvasta elämänilosta” ja ”raikkaasta, nuorteasta ja samalla kekseliäisyyttä ja makua osoittavasta aiheitten käsittelystä”, vaikkakaan kokonaisuus ei ollut kenties ”tarpeeksi kiinteä ja ehjä”. *Helsingin Sanomien* arvostelija totesi sävellyksen todistavan Hannikaisen suuria lahjoja ja edistystä, koska sävellyksestä ”uhkui raikas tunnelma ja woimakas mielikuwitus”. Samoin *Nya Pressen* ja *Hufvudstadsbladet* kehuivat säveltäjän lahjakkuutta ja kehitystä. Kriittisin oli *Hufvudstadsbladetin* nimimerkki Bis, joka hyvin yksityiskohtaisen arvostelun jälkeen kuitenkin totesi, että ”kvartetosta sai hiukkasen hutiloidun työn vaikutelman, mutta hyvän

sellaisen, josta tulevaisuudessa – rauhallisemman työstön jälkeen – voi saada paljon aikaiseksi”.

Etenkin pianokvartetton hidas osa oli arvostelijoiden mieleen. ”Toinen osa, Andante, on tunnelmarikas, hieno ja muodollisessa suhteessa ehein, joten sen vaikutus oli mitä parhain”, kirjoitti *Helsingin Sanomien* arvostelija. *Hufvudstadsbladetissa* keuhuttiin 2. osan ”suurenmoisen hienoa tunnelmaa”, ”harmonisia hienouksia” ja ”luonnollisuutta”, *Nya Pressenissä* taas ”kaunista, lyyristä melodiikkaa”. Ensimmäisessä osassa miellyttivät teemat ja niiden kehittely ja ”raikas, pohjoismainen suunnittelu”. Ensimmäisen ja kolmannen osan yhtenäisyys ja muodon hallinta näyttivät jättäneen eniten sijaa kritiikille kaikissa arvosteluissa, joskin ”eloiset aiheet ja vilkas, vaihteleva käsittely pitivät mielenkiinnon koko ajan wireillä” (HS).

Sävellystä soitettiin myöhemminkin samana vuonna. Sanomalehdissä on arvostelu ainakin hitaan osan esityksestä Jyväskylässä 19.9.1913 (*Keski-Suomen Sanomat* 20.9.1913, nimim. - al) ja Musiikkiopiston kamarimusiikkikonsertista Helsingissä 14.5.1919 (*Uusi Suomi* 16.5.1919, nimim. Y. K-n). Näissä viulua ja selloa soittivat Arvo ja Tauno Hannikainen, Jyväskylässä alttoviulistina oli isä Pekka Juhani Hannikainen ja Helsingissä ”herra Lindelöf” (mahdollisesti alttoviulisti Carl Lindelöf). Ilmeisesti harjoitusaikaa oli ollut enemmän, koska Helsingin esitystä kiitettiin taidokkaaksi ja henkeväksi ja Jyväskylän esitystä ymmärtäväksi, tunnelmaan antautuvaksi ja innostuneeksi. *Keski-Suomen Sanomien* arvostelija kuvaa kvartetton osaa ”illan loistonumeroksi” ja pahoittelee, ettei kappaletta kuultu kokonaan: ”Sävellyksen tunteitten liikunta ehdottomasti tempasi mukaansa, milloin huipentuessaan hehkuisana nousuna, milloin lauetessaan surumieliseksi, syväksi suwantokohdaksi, kaiken hiljentyessä, kaiken paitsi jonkun tuskaisen aiheen, jota wiulut wuorotellen toistiwat, kunnes niidenkin walitus haipui määrättömän lakeuden syliin - -.”

Uusi Suomi -lehti kirjoitti isä Pekka Juhani Hannikaisen hautajaisista syyskuussa 1924, että veljestrio olisi soittanut siellä ”Andante-osan I. Hannikaisen säveltämästä triosta”. Tällaista kappaletta ei kuitenkaan tunneta, ja on todennäköistä, että kyseessä oli juuri tämä *dies irae* -aihetta käyttänyt pianokvartetton hidas osa. Soittamassa oli veljistä vain kolme. Alttoviulistia Hannikaisen ”perheorkesterissa” ei enää ollut, sillä vanhin veli Lauri oli hukkunut Petsamossa kolme vuotta aiemmin (Malisto 1959, 28).

Nuoruusvuodet pianokvartetton jälkeen

Mihin Ilmari Hannikaisen tie vei pianokvartetton säveltämistä seuranneina vuosina? Hannikaisen opinnot jatkuivat lokakuusta 1913 alkaen Wienissä (Vainio 2005, 255). Mukana oli Melartinin suosituskirje, jossa hän kirjoitti: ”Harvoin on jollakin laitoksella ilo lähettää maailmalle niin poikkeuksellisen lupaava ja lahjakas oppilas kuin herra Hannikainen on.” (Palas 1979, 209). Hannikaisen sävellysopettaja oli Franz Schreker (1874–1934) ja pianonsoitonopettaja Paul de Conne (1874–1959). Kirjeiden perusteella näyttää ilmeiseltä,

että Hannikainen viihtyi Wienissä erittäin hyvin (ks. esim. kirjeet Iida-Sofia Hannikaiselle ja Elli Ilona Pitkäselle). Siitä huolimatta oleskelu jäi lyhyeksi, sillä jo seuraavana vuonna 1914 puhkesi 1. maailmansota ja heinäkuussa Venäjä julisti sodan Itävallalle. Ilmari Hannikaisella oli tuolloin Venäjän passi, joten hän oli tästä eteenpäin Wienissä vihollismaan kansalainen. ”Minä sain tulla kiireen vilkkaa kotimaahan”, kuvaili Hannikainen tätä itse myöhemmin *Helsingin Sanomien* haastattelussa 15.12.1934.

Kuva 3. Ilmari Hannikainen: Kirje Wienistä Iida-Sofia Hannikaiselle 26.10.1913. Säveltäjän piirtämä pohjapiirros asunnosta.

Opinnot jatkuivat 1916–1917 Pietarissa Alexander Silotin (1863–1945) piano-oppilaana, sävellysopettajia olivat Alexander Glazunov (1865–1936) ja Maximilian Steinberg (1883–1946). Hannikaisesta tuli Silotin perheen läheinen ystävä, ja hän auttoi heitä pakenemaan vallankumouksen jaloista länteen. Silotin poika Levko (1897–1984), joka hämmästyttävästi kirjoitti kirjeensä moitteettomalla suomenkielellä, säilytti yhteyden Hannikaiseen tämän kuolemaan asti (Siloti, Levko, kirjeet Ilmari Hannikaiselle). Opintonsa Hannikainen viimeisteli Berliinissä vuonna 1919 ja Alfred Cortot’n (1877–1962) Cours d’Interprétation -kurssilla

vuonna 1920 (Hannikainen, Ilmari, ansioluettelo). Vielä vuonna 1921 Hannikainen, joka oli jo kansainvälisen uransa alkumetreillä, opiskeli Silotin johdolla Lontoossa ja soitti hänen kanssaan lukuisia konsertteja.

Hannikaisen lupaavasti alkanut ura keskeytyi 21.10.1921 Lauri-veljen traagisen hukkumiskuoleman vuoksi (Hannikainen, Pekka Juhani, kirje Ilmari Hannikaiselle 29.10.1921). Ilmari Hannikainen peruutti kaikki sovitut kansainväliset konserttinsa ja palasi Suomeen, jossa hän ei surunsa vuoksi pystynyt pitkään aikaan työskentelemään (Ollila 1977, 18). Hän oli tuolloin 29-vuotias. Tuohon tapaukseen voisi kenties sanoa sekä hänen nuoruus-että opiskeluvuosiensa päättyneen.

Julkaisemattomat käsikirjoitukset

Jo Ilmari Hannikaisen pianosonaatin arvosteluissa toivottiin sen pikaista julkaisemista. Kuitenkin tämä sävellys on vielä tänäkin päivänä edelleen painamatta, vaikka suuria, pianistisesti kiitollisia romanttisia pianosonaatteja ei suomalaisessa repertuaarissa ole liiemmästi. Samoin kävi myös pianokvartetolle: Teosta ei julkaistu sataan vuoteen. Vasta vuonna 2013 Fennica Gehrman julkaisi siitä painetun version, jonka toimitti Jani Kyllönen (Hannikainen 2013).

Mikä on voinut olla syynä siihen, ettei näitä teoksia ole julkaistu aiemmin? Yksi todennäköinen syy on se, että Hannikaiselle itselleen teosten puhtaaksikirjoittaminen oli työlästä ja hidasta puuhaa, johon aika ei tahtonut riittää. Lisäksi latinan, estetiikan ja musiikkitieteen opinnot Helsingin yliopistossa veivät oman aikansa. Hannikaisella oli jo tähän aikaan opintojen ohella oppilaita, joiden kanssa työskentely vei hänen vapaa-aikansa. Hän kirjoitti isälleen Helsingistä 4. lokakuuta 1911:

”Isä mainitsi kirjeessään minun sävellyksistäni. En ole vielä näyttänyt niitä Melartinille vaikka hän jo viime tunnilla pyysi nähdä niitä. Ne eivät nimittäin suurimmaksi osaksi ole puhtaaksi kirjoitettuja. (...) Soitto-oppilaathan kyllä minulta vievät hyvin paljon aikaa. En millään muotoa niitä pitäisi, ellei niistä olisi ansiota vaikka se onkin hyvin vähäistä.”(Hannikainen, Ilmari, kirje vanhemmille 4.10.1911).

Sekä sonaatista että pianokvartetosta on jonkinlainen puhtaaksikirjoitettu versio olemassa, mutta materiaalit ovat huonossa kunnossa ja täynnä sotkuja, korjauksia ja virheitä. Tällaisten lähettäminen kustantajalle olisi ollut mahdotonta.

Kuva 4. I. Hannikainen: Pianokvartetto, käsikirjoitus.

Myös kolmas Hannikaisen suurista merkkiteoksista pianolle, *Variations Fantasques* Op. 9 vuodelta 1923, oli julkaisematta aina vuoteen 1981 asti. Samoin hieno Rahmaninov-henkinen pianokonsertto on julkaistu vasta aivan hiljattain. Säveltäjän omakätisen teosluettelon mukaan suurimuotoisiin sävellyksiin kuului näiden lisäksi *Kantaatti* sekakuorolle ja uruille, orkesterilaulut *Die Hexe* sekä *Ave Maria* sekä *Sarja* pianolle, viululle ja sellolle (Hannikainen, Ilmari, ansioluettelo). Mitään näistä ei ole julkaistu. Myös näytelmämusiikit Topeliuksen *Tuhkimo*- ja Erkki Karun *Pilvipoutaa*-näytelmiin ovat painamatta, ja Savonlinnan oopperajuhlilla kantaesitetty *Talkootanssit*-laulunäytelmä on painettu viimeksi 1930-luvulla. Käsikirjoitusten sijaintikin on epäselvä. Esimerkiksi pianosonaatin käsikirjoitus oli hukassa vuosikymmenet, kunnes se löytyi prof. Martti Paavolan (1898–1990) kirjastosta (Palas 1979, 209).

Ilmari Hannikaisen lauluista ja pienimuotoisemmista kappaleista sen sijaan on painetut nuotit olemassa. Yksi syy siihen, että suurempia sävellyksiä ei painettu, saattaa olla sekin, että kustantajat eivät pitäneet niitä rahallisesti yhtä kannattavina sijoituksina kuin pienempien ja helpompien kappaleiden julkaisemista.

Lopuksi

Ilmari Hannikaisen pianokvartetto fis-molli Op. 2 on erittäin lahjakkaan nuoren ihmisen sävellys. Siinä yhdistyvät monipuolisesti kansallisromanttinen paatos, nuoruuden riemu, kontrapunktinen taituruus, kaunis melodinen keksintä ja virtuoosinen instrumentinkäsittely. Se sai hyvän vastaanoton oman aikansa lehdistössä, ja säveltäjä sai sen kirjoittamisesta palkinnon. Pianokvartetto on nimenomaan virtuoosisen pianotekstuurinsa ansiosta merkittävä lisä romanttiseen suomalaiseen pianokamarimusiikkiohjelmistoon. Sitä toivottavasti esitetään enemmän nyt, kun painettu Fennica Gehrmanin editio on olemassa.

Ilmari Hannikaisesta ja hänen sävellyksistään on vähän tutkimusta. On toivottavaa, että sekä hänen musiikistaan että monipuolisesta työstään pianistina kirjoitettaisiin enemmän. Hannikainen vaikutti myös pianonsoiton professorina moniin seuraavan sukupolven muusikoihin. Hänen sävellyksensä ovat korkeatasoisia ja ansaitsivat enemmän huomiota.

Yksi tämän artikkelin tavoitteista on herättää kiinnostusta Ilmari Hannikaisen suurimuotoisia teoksia kohtaan. Olisi toivottavaa, että kaikki suurimuotoiset teokset painettaisiin: Niihin kuuluu sekä näytelmä-, kuoro-, orkesteri- että kamarimusiikkia. Myös pianokappaleista ja lauluista olisi syytä tehdä uusi, kriittinen kokonaiseditio. Ilmari Hannikaisten sävellysten levyttäminen olisi toinen tärkeä askel tiellä niiden palauttamiseksi suomalaiseen kantarepertuaariin. Musikaalisen rikkautensa ja sävellysteknisen laadukkuutensa vuoksi monet Ilmari Hannikaisen teokset kuuluvat suomalaisen romanttisen musiikin helmiin.

Lähteet

Arkistolähteet ja käsikirjoitukset

Hannikainen, Ilmari: Ansioluettelo (1920-1959). Ilmari Hannikaisen arkisto, 209288.KA sisällön mukaan järjestetyt asiakirjat, Jyväskylän maakunta-arkisto.

Hannikainen, Ilmari: Lehtileikkeet (1920-1959). Ilmari Hannikaisen arkisto, 209288.KA sisällön mukaan järjestetyt asiakirjat, Jyväskylän maakunta-arkisto.

Hannikainen, Ilmari: Kirjeitä Elli Ilona Pitkäselle (1911-1913). Ilmari Hannikaisen arkisto, 209260.KA. Kirjeistö, Jyväskylän maakunta-arkisto.

Hannikainen, Ilmari: Kirjeitä Hannikaisille. Ilmari Hannikaisen arkisto, 209260.KA. Kirjeistö, Jyväskylän maakunta-arkisto.

Hannikainen, Ilmari: Kirjeitä Iida-Sofia Hannikaiselle. Ilmari Hannikaisen arkisto, 209260.KA. Kirjeistö, Jyväskylän maakunta-arkisto.

Hannikainen, Ilmari: Ohjelmistolista. Ilmari Hannikaisen arkisto, 209288.KA sisällön mukaan järjestetyt asiakirjat, Jyväskylän maakunta-arkisto.

Hannikainen, Ilmari: Pianokvartetto fis-molli Op. 2, varhaisversio. Sibelius-Akatemian kirjasto.

Hannikainen, Ilmari: Pianokvartetto fis-molli Op. 2. Käsikirjoituksen kopio (Music Finland, nuotisto).

Hannikainen, Ilmari: Pianosonaatti c-molli Op. 1. Käsikirjoituksen kopio (Music Finland, nuotisto).

Hannikainen, Pekka Juhani: Kirjeitä Ilmari Hannikaiselle. Ilmari Hannikaisen arkisto, 209260.KA. Kirjeistö, Jyväskylän maakunta-arkisto.

Siloti, Levko: Kirjeet Ilmari Hannikaiselle. Ilmari Hannikaisen arkisto, 209260.KA. Kirjeistö, Jyväskylän maakunta-arkisto.

Nuottijulkaisut

Hannikainen, Ilmari 1913 Pianokvartetto fis-molli op. 2. Editoineet Väinö Hannikainen (1956) ja Jani Kyllönen (1913). Fennica Gehrman, Helsinki.

Sanomalehdet

Dagens Press 4.11.1914. Nimim. A. S:s. "Ilmari Hannikainens Konsertt."

Helsingin Sanomat 3.6.1913. Nimim. "W" "Musiikkiopiston julkiset näytteet".

Helsingin Sanomat 4.11.1914 Nimim. "W" "Ilmari Hannikaisen konsertti".

Helsingin Sanomat 15.12.1934 "20-vuotias (sic) Ilmari Hannikainen kertoo".

Hufvudstadsbladet 15.12.1912 Nimim. Bis "Ilmari Hannikainens nya Sonat".

Hufvudstadsbladet 31.5.1913 Nimim. Bis "Musikinstitutets sista offentliga uppvisning".

Jyväskylän sanomat 24.4.1952. Nimim. Eulaalia.

Keski-Suomen Sanomat 20.09.1913 Nimim. –al "Ilmari Hannikaisen konsertti".

Keski-Suomi 5.11.1914. "Ilmari Hannikaisen konsertti Helsingissä".

Keski-Suomi No:2 1954, 2-4. "100-vuotias Pekka Juhani Hannikainen". Nimim. Venni.
Nya Pressen 31.5.1913. Nimim. Re. "Helsingfors Musikinstituts femte och sista offentliga
uppvisning".

Uusi Suometar 31.5.1913. Nimim. "M." "Musiikkiopiston viimeinen (V) oppilasnäyte".

Uusi Suomi 16.5.1919. Nimim. Y. K-n 1919 "Musiikkiopiston kamarimusiikki-ilta X".

Uusi Suomi, syyskuu 1924. "Lehtori P. J. Hannikaisen ruumiinsiunaus". Ks. Hannikainen,
Ilmari: Lehtileikkeet.

Uusi Suomi, 9.12.1954 Pylkkänen, Tauno: "P. J. Hannikaisen 100-vuotismuisto".

Tutkimuskirjallisuus

Elmgren-Heinonen, Tuomi "Musikaalinen lastenkamari. Lehtorinrouva Hannikainen kertoo
pojistaan". Julkaisu epäselvä, ks. Hannikainen, Ilmari: Lehtileikkeet.

Karvonen, Arvi 1942 "Professori Ilmari Hannikainen 50-vuotias". Musiikkitieto.

Krohn, Helmi 1949. *Kun suuret olivat pieniä. Lapsuudenmuistoja taiteilijoittemme ja
kirjailijoittemme elämästä*. 3. Painos, Otava, Helsinki.

Malisto, Kyllikki 1959, 24-25, 28. "Hämeen laulava tytär". *Suomen nainen*. 47. Vuosikerta
(huhtikuu).

Ollila, Marja 1977. *Kolme Ilmari Hannikaisen julkaisematonta pianosävellystä*.

Musiikkitieteen pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston musiikkitieteen laitos.

Palas, Rainer 1979. Ilmari Hannikainen. Taiteilija ja ihminen. *Ihminen musiikin valtakentässä*.

Juhlakirja Professori Timo Mäkiselle 6.6.1979. Toim. Reijo Pajamo. Jyväskylä Studies in the
Arts 11, Jyväskylän yliopisto, 203-217.

Raekallio, Yrjö 1976. Dagmar Hagelberg-Raekallio s. Sarlin. Laulajatar ja ensimmäisten
suomenkielisten konserttien antaja. *Elämäkertoja ja kuvauksia suvun elämästä*. Sukuseura
Sarlinin julkaisuja 2.

Säveltieteellinen aikakauslehti. No. 7 (lokakuu). "Pekka-lehtori sieti kärsivällisesti poikiensa
kukkopillin ja huuliharpun."

Vainio, Matti 2005. *P. J. Hannikainen. Säveltäjä, runoilija, suomalaisuusmies*. Minerva
Kustannus, Helsinki.